ISSN 1507-3858
e-ISSN 2450-0003

Iwona Chomiak-Orsa
Uniwersytet Ekonomiczny we Wrocławiu
e-mail: iwona.chomiak@ue.wroc.pl

Michał Flieger
Uniwersytet Adama Mickiewicza w Poznaniu
e-mail: m.flieger@wp.pl

WSPIERANIE PRZEDSIĘBIORCZOŚCI LOKALNEJ PRZEZ POZYSKIWANIE TZW. LOKOMOTYW ROZWOJU

PROMOTING LOCAL ENTREPRENEURSHIP THROUGH ACQUISITION OF DEVELOPMENT LOCOMOTIVES

DOI: 10.15611/ie.2016.1.05
JEL Classification: D83, M15, L52

Streszczenie: Kluczowym problemem rozwoju lokalnego jest stymulowanie przedsiębiorczości przez stosowanie właściwej polityki. Urzędy gmin mają do wyboru wiele narzędzi, które umożliwiają stymulowanie rozwoju lokalnego. Oczywiste jest, że pozyskanie znaczącego inwestora, takiego jak: Toyota, Raben czy inny koncern międzynarodowy, stanowić może główny bodziec dla spektakularnego rozwoju małych i średnich przedsiębiorców. Najczęściej przytaczanymi i omawianymi instrumentami stymulowania rozwoju lokalnego są instrumenty finansowe. Natomiast w ostatnich latach, aby budować przewagę w poszukiwaniu inwestorów, coraz częściej gminy muszą sięgać po instrumenty niefinansowe, różnicujące ich ofertę od oferty konkurencji i zachęcające przedsiębiorców do lokalizowania działalności na ich terenie. Celem niniejszego artykułu jest wskazanie na znaczenie instrumentów pozafinansowych o charakterze społeczno-informacyjnym, które przyczyniają się do pozyskiwania inwestorów nazywanych potocznie lokomotywami rozwoju. W tym celu autorzy przeprowadzili badania ankietowe w dwóch gminach województwa dolnośląskiego, poznając opinie respondentów dotyczące skuteczności zastosowanych narzędzi w procesie pozyskiwania znaczących inwestorów.

Słowa kluczowe: przedsiębiorczość, instrumenty społeczno-informacyjne stymulowania rozwoju lokalnego, lokomotywy rozwoju.

Summary: Local governments support local development using various instruments. Very often they focus on financial instruments. Thus, they are no longer the base of competitive advantage and local governments have to search for nonfinancial instruments to attract companies to the region. These instruments are of different effectiveness, so it seems to be crucial for

local leaders to know which instruments are the most effective. This is especially important as for attracting so-called local development locomotives. In the article the research results have been presented pointing out the level of effectiveness of each instrument used by local office in cooperation with such a local development locomotive.

Keywords: entrepreneurship, socio-information instruments of local development stimulation, development locomotives.

Niektórzy przedsiębiorcy mówią „dajmy klientowi to – czego chce".
Ja uważam inaczej. Naszym zadaniem jest ustalić,
czego klient będzie chciał, zanim tego zapragnie.

Steve Jobs

1. Wstęp

Wspieranie rozwoju gospodarczego oraz społecznego jest jednym z głównych wyzwań władz lokalnych. Jest to także podstawowe zadanie, szczególnie władz gminnych, posiadających stosowne narzędzia i realne możliwości w tym zakresie. Wspieranie przedsiębiorczości ma znaczenie również z powodu jego bezpośredniego wpływu na postęp o charakterze społecznym. Występuje tu tzw. pętla rozwojowa, polegająca na tym, że wspieranie przedsiębiorczości i jednocześnie wspieranie rozwoju gospodarczego wpływa pozytywnie na postęp społeczny, a ten z kolei sprzyja kreowaniu postaw przedsiębiorczych i wzrostowi konkurencyjności lokalnej, co w efekcie determinuje dalszy rozwój gospodarczy. Mamy tu zatem do czynienia z istotnym sprzężeniem zwrotnym, w którym dominującą rolę odgrywa stymulowanie przedsiębiorczości w zadanym regionie.

Badając problem przedsiębiorczości, jej wspierania i w efekcie stymulowania rozwoju gospodarczego gminy lub regionu, analizie poddaje się zwykle sposoby oddziaływania na podmioty gospodarcze. Dotyczy to zwykle tych podmiotów, które już funkcjonują na obszarze danej gminy, oraz tych, które chce się zachęcić do podjęcia działalności na danym terenie. W ten sposób działania kierowane są do całej grupy przedsiębiorstw traktowanych jako jedna całość. W tym przypadku wszystkim organizacjom oferuje się jednakowe instrumenty wspierania przedsiębiorczości, które często się publikuje w strategiach rozwoju lokalnego. Instrumenty te są dostępne dla wszystkich i w pewnym sensie są standardowe, tzn. w większości przypadków nie istnieje możliwość odstępstw od ogólnie przyjętych zasad korzystania z proponowanych instrumentów.

Inną sytuacją jest natomiast przypadek, w którym do władz danego regionu zgłasza się duża organizacja, mająca status tzw. lokomotywy rozwoju. Może być też tak, że to władze lokalne nawiązują kontakt z taką organizacją, proponując jej lokalizację na terenie danej gminy. Wtedy zwykle konieczne jest wypracowanie odpo-

wiedniej strategii negocjacyjnej, zawierającej indywidualnie przygotowany program zachęt inwestycyjnych. W ten sposób, pozyskując określoną organizację, wywiera się wpływ na rozwój przedsiębiorczości lokalnej oraz stymuluje się rozwój gminy, a nierzadko całego regionu.

Biorąc to pod uwagę, autorzy niniejszego opracowania postanowili dokonać analizy szczegółowej przypadku, w którym władze gminy podjęły negocjacje z organizacją będącą tzw. lokomotywą rozwoju i zaproponowały zestaw instrumentów stanowiących zachętę lokalizacyjną. Głównym celem niniejszego opracowania jest opis owych instrumentów, uzyskany przez badanie przeprowadzone we władzach gminnych, oraz ich ocena z punktu widzenia organizacji, do której były kierowane. W tym celu przeprowadzono wywiad bezpośredni z przedstawicielami firmy. Wyniki badań poprzedzone zostały wskazaniem istoty pojęcia przedsiębiorczości oraz podstaw teorii lokalizacji, ze szczególnym wskazaniem na rolę tzw. lokomotyw rozwoju.

2. Pojęcie przedsiębiorczości oraz rozwoju lokalnego

Podczas analizy zjawiska wspierania przedsiębiorczości oraz stymulowania rozwoju lokalnego, niezmiernie istotne jest zrozumienie istoty pojęcia przedsiębiorczości oraz samego rozwoju. Jest to związane z faktem, że z definicji przedsiębiorczości wynikają wprost możliwości jej stymulowania. Oznacza to, że różne ujęcia tego zjawiska pozwalają na kreatywne opracowanie instrumentów je wspierających. W artykule przedstawiono podstawowe definicje przedsiębiorczości obrazujące szerzej omawianą tematykę. Zdefiniowano również pojęcie rozwoju lokalnego.

Pojęcie przedsiębiorczości może mieć trzy znaczenia. Po pierwsze można je rozumieć jako określone cechy osobowe pewnych jednostek. W tym znaczeniu osoba przedsiębiorcza to ta, która charakteryzuje się inicjatywą, kreatywnością, wyobraźnią, zdolnością do podejmowania ryzyka, niezależnością, zdolnościami przywódczymi, ambicją i umiejętnością ciężkiej pracy.

Po drugie przedsiębiorczość może być rozumiana jako proces, który zainicjowany został i jest realizowany przez osoby charakteryzujące się cechami przedsiębiorczymi, polegający na kreowaniu i wdrażaniu szeroko pojętych innowacji [Jelonek 2013, s. 89-100]. Przedsiębiorczość to proces kreowania czegoś odmiennego ze względu na wartość, wymagającego nakładu finansowego, czasu i wysiłków oraz związany z ryzykiem finansowym i moralnym. Przedsiębiorczość to uruchamianie jakiegoś przedsięwzięcia lub jego wzrost, który następuje dzięki zastosowaniu innowacji oraz przy określonym ryzyku.

W trzecim znaczeniu przedsiębiorczość odnosi się do określonego podejścia w zarządzaniu. Jeżeli zarząd przedsiębiorstwa nastawiony jest na poszukiwanie i wykorzystywanie okazji, przy czym nie ogranicza się do aktualnie dysponowanych zasobów, to takie zarządzanie określane jest jako przedsiębiorcze [Pierścionek 2003, s. 209].

Pojęcie przedsiębiorczości może być odniesione również do całej gospodarki. Gospodarka przedsiębiorcza to taka gospodarka, w której rozprzestrzeniają się przedsiębiorstwa stosujące przedsiębiorczy model zarządzania. Takie rozprzestrzenienie uważane jest za warunek podstawowy rozwoju gospodarczego oraz przewagi konkurencyjnej jednej gospodarki nad inną [Drucker 1992, s. 24-25]. Tym, co umożliwia rozwój gospodarki przedsiębiorczej, są nowe zastosowania zarządzania w poszukiwaniu, tworzeniu i we wdrażaniu innowacji, w systematycznym poszukiwaniu i wykorzystywaniu nowych okazji do zaspokajania ludzkich potrzeb i pragnień [Drucker 1992, s. 44]. Źródłem przewagi konkurencyjnej przedsiębiorstwa jest więc zarządzanie przedsiębiorcze, tj. system zarządzania nastawiony i zdolny do ciągłego poszukiwania okazji oraz ich efektywnego wykorzystywania. Ponadto gospodarka przedsiębiorcza rozwija się przez zastosowanie zaawansowanych systemów zarządzania w małych przedsiębiorstwach i w sferze nieprodukcyjnej, czyli służbie zdrowia, oświacie, sadownictwie i usługach administracyjnych.

Rozwój lokalny jest pojęciem złożonym i odnosi się do procesu pozytywnych zmian zachodzących w lokalnym układzie społeczno-terytorialnym, który odznacza się specjalnymi cechami przestrzeni, gospodarki, kultury, a także lokalną preferencją potrzeb i hierarchią wartości [Brol 2001, s. 192]. Rozwój lokalnej gospodarki jest więc jednym z obszarów rozwoju lokalnego, a gmina, przez aktywne stosowanie instrumentów wspierania przedsiębiorczości, w bezpośredni sposób wywiera wpływ na ten obszar. Rozwój lokalny jest procesem, zatem działania gminy mają charakter ciągły i rozkładają się w czasie. Poza tym, jeśli się przyjmie, iż rozwój lokalny rozciąga się na wiele powiązanych ze sobą obszarów, to można stwierdzić, że rozwój przedsiębiorczości i gospodarki lokalnej wywiera istotny wpływ na pozostałe obszary. Rozwój przedsiębiorczości zatem to nie tylko nowe firmy i miejsca pracy, dobra i usługi zaspokajające popyt lokalny, ale również rozwój infrastruktury, poprawa jakości środowiska przyrodniczego, wiedza, kwalifikacje i nowe umiejętności społeczności lokalnej.

3. Ogólna klasyfikacja instrumentów wspierania przedsiębiorczości

Instrumenty wspierania przedsiębiorczości nazwać możemy instrumentami wpływającymi na rozwój podmiotów gospodarczych, ponieważ w zależności od ich zastosowania mogą one rozwój ten wspierać bądź hamować. Należy jednak przyjąć, że instrumenty wspierania przedsiębiorczości to te, którymi gmina może na przedsiębiorczość wpływać, abstrahując od tego, czy wpływ ten jest pozytywny, czy też przeszkadza rozwojowi przedsiębiorczości w razie ich nieodpowiedniego zastosowania. W dalszych rozważaniach instrumenty wspierania przedsiębiorczości będą, dla ułatwienia, zwane instrumentami.

Zgodnie z klasyfikacją ogólną instrumenty podzielić możemy na wywierające wpływ na podmioty gospodarcze oraz oddziałujące na ich otoczenie. Pierwsza grupa

może przyjmować formę sugestii (np. ulgi podatkowe) bądź nakazu administracyjnego (np. nakaz modernizacji zakładu ze względów środowiskowych). Instrumenty wpływające na otoczenie przedsiębiorstwa wiążą się z kształtowaniem walorów użytkowych gminy, które stanowią przesłankę decyzji gospodarczych firm. Zaliczamy do nich np. infrastrukturę techniczną, zasoby siły roboczej, możliwości lokalizacyjne czy stan środowiska naturalnego [Brol 1997].

Inna klasyfikacja ogólna dzieli instrumenty na podstawie przymusu ich stosowania przez gminę. Są to więc narzędzia obligatoryjne, które gmina musi stosować na mocy przepisów prawa, oraz fakultatywne, budowane i stosowane z inicjatywy gminy. Na przykład rozbudowa infrastruktury technicznej jest instrumentem obligatoryjnym, ponieważ służy do wykonania zadań własnych gminy, określonych w przepisach prawa.

4. Kryteria lokalizacji. Rola lokalnych lokomotyw rozwoju

Kryteria lokalizacji działalności gospodarczej mają charakter ekonomiczny i wpływają na wielkość nakładów inwestycyjnych i kosztów produkcji, które zmieniają się wraz ze zmianą lokalizacji. Na wielkość nakładów inwestycyjnych, zmiennych z punktu widzenia warunków lokalizacji, wpływają takie czynniki kosztowe, jak wykup i przygotowanie terenu, warunki prowadzenia budowy, zakres robót ziemnych w zależności od ukształtowania terenu i nośności gruntu, sieciowe inwestycje towarzyszące, np. energetyczne, budowa lub rozbudowa innych urządzeń, np. rampa przeładunkowa. Do kosztów bieżących zaliczamy koszty pracy, podatki lokalne, koszty zapewnienia zakładowi czynników niezbędnych do prawidłowego funkcjonowania (doprowadzenia wody, odprowadzenia ścieków itp.), koszty eksploatacji związane m.in. z transportem surowców, materiałów, wyrobów gotowych.

Istnieją jednak pewne rodzaje działalności związane lokalizacyjnie z odbiorcami, dla których decydujące znaczenie ma popyt, np. działalność usługowa. W tym przypadku grupa czynników kosztowych odgrywa mniejszą rolę.

Elementy wpływające na decyzję o wyborze lokalizacji podzielić można na kilka grup, określających obszar analiz przedsiębiorstwa przy wyborze gminy, w której prowadzona będzie działalność gospodarcza. Są to czynniki środowiskowe, przestrzenne, ekonomiczne, społeczno-kulturowe, polityczne, prawno-administracyjne oraz technologiczne. Czynniki te determinują lokalizację przedsiębiorstw. Często są one ze sobą powiązane, stąd o lokalizacji decyduje często nie jeden wybrany, a grupa czynników. Wtedy decyzja jest wynikiem analizy opartej na wielu kryteriach.

Omawiając rolę inwestycji mających charakter tzw. lokomotyw rozwoju, należy zwrócić uwagę na tzw. integrację pośrednią, czyli dążenie firm do lokalizowania się w pobliżu siebie, ponieważ operują na tym samym rynku. Pojawiają się wtedy powiązania konkurencyjne, gdy lokalizują się w pobliżu siebie i w pobliżu rynku zbytu firmy współzawodniczące o ten rynek; dopełniające się, gdy skupiają się w pobliżu rynku, na który dostarczają różne, ale uzupełniające się produkty zaspokajające spla-

tający się popyt [Kuciński 2001, s. 22-28]; wspomagające się, gdy niepodobne do siebie firmy skupiają się koło siebie, gdyż dostarczają różne, niekonkurujące ze sobą produkty na ten sam rynek.

W związku z tymi zależnościami w miarę rozwoju gminy jej dalszy wzrost staje się coraz łatwiejszy, gdyż funkcjonowanie przedsiębiorstw na jej terenie może mieć wpływ na korzystne decyzje lokalizacyjne firm konkurencyjnych. Dzieje się tak w przypadku lokalizacji dużego przedsiębiorstwa spełniającego funkcję tzw. lokalnej lokomotywy rozwoju. W pobliżu powstają często firmy − kooperanci, których decyzje lokalizacyjne zdeterminowane zostały przez decyzje tych lokomotyw [Dziemianowicz 1998, s. 220].

Proces taki przyczynia się także do budowania, ważnej z punktu widzenia konkurencyjności regionów, spójności gospodarki lokalnej [Hoover 1962, s. 14]. Wysokie wymagania wiodącej firmy, decydującej o typie produktów i stosowanych technologiach, narzuca firmom współpracującym wysokie wymagania jakościowe i pośrednio przyczynia się do budowania środowiska innowacyjnego, co wpływa na poprawę konkurencyjności regionu. Te zależności powodują, że proces pozyskiwania organizacji mogącej mieć status lokalnej lokomotywy rozwoju stanowi jedno z głównych wyzwań dla władz lokalnych.

5. Ocena skuteczności wdrażanych działań pozabudżetowych w badanych gminach

Wspomniane badania przeprowadzone były przez autorów w kilku etapach. Pierwszy stanowiły analizy dotyczące identyfikacji kluczowych instrumentów rozwoju definiowanych i stosowanych w strategiach wybranych gmin [Chomiak-Orsa, Flieger 2011a, s. 63-72].

Ich kontynuacją były badania dotyczące analizy wykorzystywanych instrumentów rozwoju lokalnego oraz stosowanych strategii informatyzacji w rozwoju społeczno-gospodarczym wybranych gmin. Zrealizowane zostały w dwóch etapach [Chomiak-Orsa, Flieger 2011b, s. 51-62]. W pierwszym przeanalizowano i oceniono strategie rozwoju wybranych gmin. Na podstawie tych strategii wyspecyfikowana została lista najbardziej typowych instrumentów niefinansowych, które są wykorzystywane w gminach do wspierania rozwoju lokalnego (zob. tab. 1)[1].

Aby można było dokonać wnioskowania szczegółowego, autorzy zdecydowali się na dokonanie poszerzonych badań ankietowych. W tym celu wytypowano dwie gminy. Badania polegały na przeprowadzeniu anonimowych ankiet bezpośrednich wśród mieszkańców oraz przedsiębiorców z sektora małych i średnich firm. W ankietach respondenci mieli wyrazić swoje opinie na temat zakresu oraz zasadności

[1] Jako najważniejsze można wymienić: [Strategia rozwoju gminy Dzierżoniów…; Założenia do strategii informatyzacji gminy Stoszowice…; Strategia rozwoju powiatu kłodzkiego…].

stosowanych przez urzędy gmin niefinansowych instrumentów z obszaru zarządzania społeczno-informacyjnego[2].

Ogółem przeprowadzono 168 ankiet bezpośrednich. Respondenci oceniali każdy z instrumentów w skali 0-5 – w której 0 oznaczało całkowity brak stosowania wymienionego instrumentu przez gminę, a 5 − że narzędzie to jest w pełni stosowane, a respondent uważa, że możliwości, jakie daje to narzędzie, są aktualnie całkowicie wystarczające. Brak odpowiedzi wynikający z niewiedzy respondenta nie był brany pod uwagę podczas ustalania średniej oceny wytypowanych instrumentów niefinansowych. Syntetyczne zestawienie wyników prezentuje tab. 1.

Tabela 1. Ocena skuteczności stosowanych instrumentów z obszaru zarządzania rozwojem społeczno-informacyjnym

Wybrane instrumenty zarządzania rozwojem społeczno-informacyjnym	Średnia ocen
Ułatwiony dostęp do infrastruktury technicznej	4,6
Sprawny system gminny gromadzenia i zarządzania informacjami pomocnymi w zarządzaniu przedsiębiorstwem	4,8
Aktywny udział gminy w szkoleniach dla przedsiębiorców oraz bezrobotnych	1,6
Funkcjonowanie na terenie gminy agencji rozwoju lokalnego	2,7
Funkcjonowanie na terenie gminy ośrodków doradczo-szkoleniowych	2,3
Zaangażowanie gminy w przedsięwzięcia typu *venture capital*	1,6
Funkcjonowanie na terenie gminy inkubatorów przedsiębiorczości	1,8
Funkcjonowanie na terenie gminy parków technologicznych	2,2

Źródło: opracowanie własne.

Z zaprezentowanych w tab. 1 informacji wynika, że respondenci nie oceniają zbyt pozytywnie stosowanych w ich gminach narzędzi z obszaru zarządzania społeczno-informacyjnego, które mogą przyczynić się do pozyskania inwestora postrzeganego jako lokomotywa rozwoju.

Najlepiej w tej grupie narzędzi oceniono takie działania, jak: tworzenie infrastruktury technicznej oraz systemy gromadzenia informacji i zarządzania informacją o gminie.

Graficzną prezentację oceny wybranych instrumentów przez przebadanych respondentów prezentuje rys. 1.

Na szczególną uwagę zasługują niezmiernie niskie oceny, jakie przyznali respondenci takim działaniom, jak:

– zaangażowanie gminy w przedsięwzięcia typu *venture capital*,
– powoływanie oraz funkcjonowanie na terenie gminy inkubatorów przedsiębiorczości,
– aktywny udział giny w szkoleniach dla przedsiębiorców oraz bezrobotnych.

[2] Szczegółowo procedura badawcza oraz wyniki badań omówiono w: [Chomiak-Orsa, Flieger 2012].

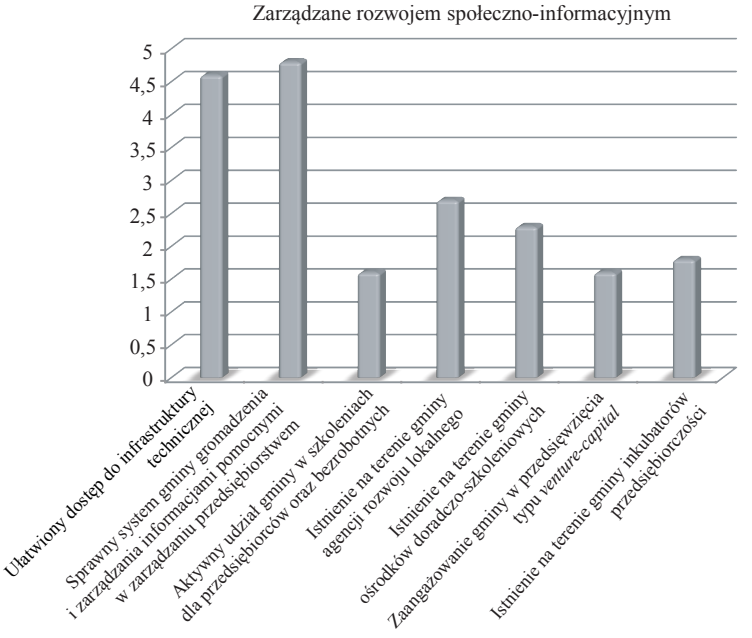

Rys. 1. Wyniki oceny instrumentów związanych z rozwojem społeczno-informacyjnym

Źródło: opracowanie własne.

Tak niskie wskazania respondentów na stosowanie wymienionych narzędzi stymulowania przedsiębiorczości oznaczają, że władze gmin nie do końca uświadamiają sobie znaczenie mechanizmów stymulacyjnych, które wychodzą poza klasyczne narzędzia ze sfery finansowej.

6. Zakończenie

Gminy mają do swojej dyspozycji wiele instrumentów wspierania rozwoju lokalnego. Instrumenty te można dzielić na podstawie różnych kryteriów, jednak najczęściej spotykany jest podział na instrumenty finansowe (budżetowe) oraz niefinansowe (pozabudżetowe). Instrumenty te odpowiadają powszechnie stosowanym kryteriom lokalizacyjnym przedsiębiorstw. Jednak w różnych warunkach środowiskowo-geograficznych funkcjonowania poszczególnych gmin konieczne jest elastyczne dopasowanie stosowanych instrumentów do potrzeb określonych grup (mieszkańców lub przedsiębiorstw określonych branż).

Dodatkowo należy pamiętać, że ze względu na ograniczone możliwości budżetowe gminy nie mogą sobie pozwolić na wykorzystywanie wszystkich instrumentów łącznie. W związku z tym konieczne jest zbadanie z jednej strony wymagań

grupy, do której są one kierowane, a z drugiej ocena skuteczności poszczególnych instrumentów, które gmina ma do dyspozycji. Dopiero odpowiednie połączenie obu tych aspektów umożliwia skuteczne wspieranie rozwoju lokalnego na terenie danej gminy.

Przeprowadzone badania wykazały jednoznacznie, że pozabudżetowe instrumenty wspierania rozwoju lokalnego różnią się skutecznością. Potwierdza to konieczność dokładnego rozpoznania stopnia oddziaływania poszczególnych instrumentów przez władze gminy przed ich zastosowaniem w praktyce.

Literatura

Brol R., 1997, *Rola i zadania samorządu i administracji w realizacji strategii rozwoju turystyki*, [w:] *Gospodarka lokalna w teorii i praktyce*, Brol R. (red.), Akademia Ekonomiczna we Wrocławiu, Wrocław.

Brol R., 2001, *Rozwój* miasta*,* [w:] *Ekonomika i zarządzanie miastem,* Brol R. (red.), Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej we Wrocławiu, Wrocław.

Chomiak-Orsa I., Flieger M., 2011a, *Computeretizaton as the Improvement of Processes in Local Administration Offices*, Informatyka Ekonomiczna 21, Korczak J., Dudycz H., Dyczkowski M. (red.), Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, Wrocław.

Chomiak-Orsa I., Flieger M., 2011b, *Zastosowanie technologii informatycznych w rozwoju społeczno-gospodarczym gmin. Wyniki badań*, Informatyka Ekonomiczna 22, Korczak J., Dudycz H. (red.), Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, Wrocław.

Chomiak-Orsa I., Flieger M., 2012, *Stymulowanie lokalnego rozwoju gospodarczego. Próba oceny skuteczności działań pozabudżetowych gmin,* Zeszyty Naukowe WSOWL 1(163).

Drucker P.F., 1992, *Innowacja i przedsiębiorczość. Praktyka i zasady*, PWE, Warszawa.

Dziemianowicz W., 1998, *Rola władz samorządowych w stymulowaniu napływu bezpośrednich inwestycji zagranicznych*, [w:] *Bezpośrednie inwestycje zagraniczne*, Olesiński Z. (red.), PWE, Warszawa.

Hoover E., 1962, *Lokalizacja działalności gospodarczej*, PWN, Warszawa.

Jelonek D., 2013, *Przedsiębiorczość a e-przedsiębiorczość,* [w:] *Wiedza i technologie informacyjne w kreowaniu przedsiębiorczości*, Nowicki A., Jelonek D. (red.), Sekcja Wydawnictw Wydziału Zarządzania Politechniki Częstochowskiej, Częstochowa.

Kuciński K., 2001, *Przestrzenne powiązania firm*, [w:] I. Fierla, K. Kuciński, *Lokalizacja przedsiębiorstw a konkurencyjność*, SGH, Warszawa.

Pierścionek Z., 2003, *Strategie konkurencji i rozwoju przedsiębiorstwa*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.

Strategia rozwoju gminy Dzierżoniów na lata 2007-2013, http://www.ug.dzierzoniow.pl/strateg/strategia.pdf (5.09.2011).

Strategia rozwoju powiatu kłodzkiego na lata 2008-2015, http://www.bip.powiat.klodzko.pl (5.09.2011).

Założenia do strategii informatyzacji gminy Stoszowice lata 2007-2013, http://www.stoszowice.pl (5.09.2011).